অধ্যায় ১১ ঃ ভাৰতৰ গ্ৰাম্যজীৱন

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য
১১.২ পৰিচয়
১১.৩ ভাৰতীয় গাওঁৰ বিৱৰ্ত্তন
    ১১.৩.১ ভাৰতীয় গাঁৱৰ বৈশিষ্ট
১১.৪ কৃষিজীৱী সমাজ
    ১১.৪.১ কৃষিজীৱী সমাজৰ শ্ৰেণী গাঁথনি
১১.৫ ভাৰতৰ ভূমি সংস্কাৰ আৰু পৰিৱৰ্তন
    ১১.৫.১ স্বাধীনোত্তৰ কালৰ ভূমি সংস্কাৰ
    ১১.৫.২ ভাৰতত ভূমি সংস্কাৰৰ সাম্প্ৰতি পটভূমি
১১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১১.৭ অধিক জানিবলৈ
১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতীয় গাঁও আৰু ইয়াৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- ভাৰতীয় গাঁৱৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- কৃষিজীৱী সমাজ আৰু ইয়াৰ গাঁথনিটোৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- ভূমি সংস্কাৰ আৰু ইয়াৰ বৰ্তমান সময়ত হোৱা পৰিৱৰ্তন সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

মানুহ বাস কৰা অঞ্চলক দুভাগত ভগাব পাৰি— গ্ৰামাঞ্চল আৰু নগৰাঞ্চল। ভাৰতীয় সমাজ অধ্যয়নৰ ই হ'ল মৌলিক বিভাজন। ভাৰতত যিকোনো পৰম্পৰাগত সমাজ অধ্যয়নৰ প্ৰৱেশ বিন্দু হিচাপে ভাৰতীয় গাঁওবোৰৰ কথা বিবেচনা কৰা হয়। ভাৰতত নগৰ-চহৰৰ বিকাশ ঘটা সত্বেও মুঠ বাসিন্দাৰ বৃহৎসংখ্যকেই গাঁৱত বাস কৰে। তেওঁলোক কৃষিভিত্তিক কাৰ্যকলাপত জড়িত। ভাৰতীয় গাঁওবোৰ পৰম্পৰাৰ প্ৰতীক। গাওঁবোৰে এনে এক চহা জীৱন প্ৰতিফলিত কৰে যিটো নগৰীয়া জটিল জীৱনৰ পৰা বহু যোজন আঁতৰত। গ্ৰাম্য সমাজবোৰ হ'ল সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰূপ। এনে সম্প্ৰদায়বোৰ দৃঢ় সংগঠিত নহয়। আৰু নিচেই কমসংখ্যক পৰিয়ালহে পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তেওঁলোকে খাদ্যবস্তু সংগ্ৰহ আৰু কৃষিকাৰ্যৰ সময়তহে আন্তঃনিৰ্ভৰশীল কাম-কাজ সম্পন্ন কৰে।

১১.৩ ভাৰতীয় গাওঁৰ বিৱৰ্ত্তন

গাঁওৰ উত্থান আৰু সম্প্ৰদায়বোৰৰ স্থায়ী বসতিৰ পৰা এয়া গম পোৱা গ'ল যে মানুহে অঘৰী জীৱনৰ ৰূপান্তৰ ঘটাই এটা স্থায়ী জীৱন বাছি ল'লে। 'গাঁও' বুলি ক'লে সাধাৰণতে কৃষিক জীৱিকা হিচাপে লোৱা কমসংখ্যক লোকে বাস কৰা সৰু অঞ্চল একোটাৰ কথা বুজা যায়। গাওঁবোৰত কৃষি কেৱল জীৱিকাই নহয়, ই জীৱন যাপনৰো পথ। গাঁৱৰ প্ৰতিগৰাকী সদস্যই নিজ নিজ ক্ষুদ্ৰ কৃষিপামত ব্যস্ত হৈ থাকে। গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় এটাই বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মাজেৰে আহি বৰ্তমান পৰ্যায় পাইছে—

- **আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় ঃ** আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় এটাত ৰপ্তৰ পৰা চল্লি টা পৰিয়াল আছিল। পৰিয়ালবোৰ সৰু হোৱা বাবে তেওঁলোকে ইজনে সিজনক ভালদৰে চিনি পাইছিল। আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় একোটাই উমৈহতীয়াভাৱে মাটি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। গাঁওবোৰ সমূহীয়াভাৱে সংগঠিত আছিল। গঞ্চই প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকক বিশ্বাস কৰিছিল আৰু ইজন আনজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। গাঁওবোৰত 'আমি' মনোভাৱটো অতি গাঢ় আৰু উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যৰ বান্ধোন দৃঢ় আছিল।
- **মধ্যযুগৰ গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় ঃ** মধ্যযুগত আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰকৃতি কিছু সলনি হৈছিল। সমাজত সামন্তবাদে গা কৰি উঠিছিল। পৰিয়ালবোৰৰ সদস্যৰ সংখ্যা বাঢ়িছিল। সম্প্ৰদায়ৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি পাইছিল। বিভিন্ন লোকেৰে গঠিত বিভিন্ন দলৰ মাজত মাটি ভাগ হৈছিল। সামন্তবাদৰ উত্থান ঘটাৰ লগে লগে ৰজা অথবা সান্তপ্ৰভূ আৰু প্ৰজা ৰায়তৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰো উত্থান ঘটিছিল। জীৱিকাৰ বিভাজন ঘটিছিল। খেতিপথাৰত হোৱা সকলো উৎপাদন সামন্ত প্ৰভূসকলে লাভ কৰিছিল।
- **আধুনিক গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় ঃ** ঔদ্যোগিকীকৰণৰ উত্থান ঘটাৰ লগে লগে গ্ৰাম্য গোটবোৰে আগৰ গুৰুত্ব হেৰুৱাই পেলালে। আধুনিক গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়বোৰে আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়ৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। প্ৰযুক্তিৰ বিকাশ আৰু সংযোগ ব্যৱস্থাৰ উন্নতিয়ে গাঁওবোৰক নগৰ-চহৰৰ কেন্দ্ৰৰ কাষ চপাই আনিলে। কৃষিজাত সামগ্ৰীবোৰ নগৰ আৰু গাঁৱৰ কাষৰৰ চহৰবোৰলৈ অনা-নিয়া আৰু বিক্ৰীৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়বোৰৰ জনসংখ্যা বঢ়াৰ লগে লগে আত্মীয়তাৰ বান্ধোন আগতকৈ শিথিল হৈ পৰিল।

১১.২.১ ভাৰতীয় গাঁৱৰ বৈশিষ্ট্য

- **স্বয়ংসম্পূৰ্ণতা ঃ** ভাৰতীয় গাঁওবোৰক স্বয়ং সম্পূৰ্ণ সম্প্ৰদায় বোলা হয়। সমাজৰ অন্য অংশৰ সৈতে গাঁৱলীয়া সম্প্ৰদায়বোৰৰ কোনো সম্পৰ্ক নাথাকে। তেওঁলোকে কেৱল নিজৰ বাবে উৎপাদন কৰে। সকলো প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী গাঁওবাসীয়ে নিজেই উৎপাদন কৰি লয়।

- **একেৰূপতা ঃ** গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় এটাই বেছিভাগ সময়তে একেৰূপতা প্ৰদৰ্শন কৰে। গাঁৱৰ বাসিন্দাই উমৈহতীয়া স্বাৰ্থ সহকাৰে সহজ-সৰল জীৱন যাপন কৰে। গঞ্জৰ জীৱন শৈলী, খাদ্যভ্যাস আচৰণ আদিত বহুতো সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত হয়।
- **প্ৰাথমিক সমূহ ঃ** ভাৰতীয় গাঁওবোৰ ইয়াৰ প্ৰাথমিক সম্পৰ্কৰ বাবে সকলো পৰিচিত। গাঁওবোৰত ক্ষুদ্ৰ আকাৰৰ সম্প্ৰদায় থাকে। এনে সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰত্যেকে প্ৰত্যেকক চিনি পায়। তেওঁলোক পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। তেওঁলোকে সকলোৰে কল্যানৰ বাবে কাম কৰে। গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়ত গাঁওখনৰ সমাজখনৰ অংশ হোৱাৰ অনুভূতিটো প্ৰবল। চহৰ-নগৰত এনে অনুভূতি গঢ়া সম্ভৱ নহয়।
- **জাতি প্ৰথা ঃ** ভাৰতীয় সমাজবোৰ জাতি প্ৰথাৰ বাবেও জনাজাত। জাতিপ্ৰথা হ'ল এটা কঠোৰ সামাজিক সংস্থা। ই গঞ্জৰ ধৰ্মবিশ্বাস নিৰ্ধাৰণ কৰে। এই সংস্থাটোৰ জৰিয়তে গাঁৱত মানুহৰ প্ৰস্থিতি আৰু বৃত্তিকেন্দ্ৰিক ভূমিকা নিৰ্ণয় কৰা হয়। জাতি প্ৰথাই প্ৰথা আৰু পৰম্পৰাৰ আলমত সমাজৰ স্তৰীভৱন কৰে।
- **আভ্যন্তৰীণ সংগঠন ঃ** প্ৰতিখন গাঁৱৰে নিজাকৈ কিছুমান সংগঠন থাকে। এই সংগঠনবোৰে গাঁৱৰ কাম-কাজবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। প্ৰতিখন গাঁৱতে একোজন মুখিয়াল অথবা পঞ্চায়ত একোখন থাকে। গাঁৱৰ প্ৰাপ্তবয়স্ক সদস্যসকলে মুখিয়াল অথবা পঞ্চায়ত নিৰ্বাচন কৰে। গাঁৱৰ শান্তি-শৃংখলা অটুট ৰাখিবলৈ এই শাসন কৰ্তৃপক্ষই কিছুমান দায়িত্ব পালন কৰে। তেওংলোকে গাঁৱৰ বিভিন্ন সামাজিক ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধান কৰে।
- **যৌথ পৰিয়াল ঃ** ভাৰতীয় গাঁৱৰ এইটো হ'ল এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য। ভাৰতীয় গাঁৱৰ পৰিয়ালবোৰ তেওঁলোকৰ সংবদ্ধতাৰ বাবে জনাজাত। মানুহ নিজৰ পৰিয়ালৰ সৈতে ঐক্যৱদ্ধ হৈ থাকে। বিবাহৰ পাচতো বহুতো সন্তানে মাকৃ-দেউতাকৰ সৈতে বাস কৰে। অৰ্থাৎ গাঁৱত একোটা পৰিয়ালত দুটা অথবা তিনিটা প্ৰজন্মৰ সদস্যই বাস কৰে। বহুতো সমাজতাত্ত্বিকৰ মতে ব্যক্তি নহয় পৰিয়ালহে সমাজৰ ক্ষুদ্ৰতম একক। এনে পৰিয়ালত ব্যক্তিত্ব পচন্দ-অপচন্দৰ কথা বিবেচনা কৰা নহয়।
- **ধৰ্মত বিশ্বাস ঃ** গাঁৱৰ বাসিন্দাসকল ধাৰ্মিক প্ৰকৃতিৰ হয়। তেওঁলোকৰ ধৰ্ম আৰু ঈশ্বৰত বিশ্বাস থাকে। নতুনকৈ কাম আৰম্ভ কৰাৰ আগতে তেওঁলোকে সফলতাৰ বাবে ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰে। তেওঁলোকৰ ঈশ্বৰৰ বিশ্বাসে অৱশ্যে কেতিয়াবা তেওঁলোকক অন্ধবিশ্বাসী কৰিও তোলে।
- **বিবাহ ঃ** গাঁওবোৰত সাধাৰণতে বেছিভাগ বিবাহেই অসবৰ্ণ (সম্প্ৰদায়ৰ দৃষ্টিৰে) অথবা সবৰ্ণ (জাতিৰ দৃষ্টিৰে) প্ৰকৃতিৰ। একে গাঁৱৰে সদস্যৰ মাজত বিবাহ নিষিদ্ধ। কিন্তু কোনেও নিজৰ জাতিৰ বাহিৰে অন্য জাতিৰ লোকৰ সৈতে বিবাহত বহিব নোৱাৰে। সকলো গঞ্জই সবৰ্ণ বিবাহৰ নীতি কঠোৰভাৱে পালন কৰে।

➢ **ৰক্ষণশীলতা ঃ** গাঁৱৰ বাসিন্দাসকলে পুৰণি প্ৰথা আৰু পৰম্পৰাক দৃঢ়ভাৱে খামুচি ধৰি থাকে। তেওঁলোকে সহজে সামাজিক পৰিৱৰ্তন গ্ৰহণ নকৰে আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ প্ৰতি আগ্ৰহ নেদেখুৱায়। সেয়েহে বহুতো সমাজতাত্ত্বিকে গাঁওবোৰক কেতিয়াও সলনি নোহোৱা স্থবিৰ সম্প্ৰদায় বুলি ক'ব খোজে।

গ্ৰাম্য সমাজবোৰৰ অধিকাংশই কৃষিভিত্তিক। গাঁৱৰ বাসিন্দাৰ বেছিভাগেই কৃষিকৰ্মত জড়িত। সেয়েহে গাঁওবোৰক কৃষিজীৱি সমাজ বুলিও কোৱা হয়।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতীয় গাঁৱৰ ক্ৰমৰিবৰ্তনৰ পৰ্যায় তিনিটা কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতীয় গাঁওবোৰ কিহৰ প্ৰতীক?

.....

.....

১১.৪ কৃষিজীৱি সমাজ

উত্তৰ বৈদিক কালত হালবোৱা প্ৰথাৰ উদ্ভাৱন ঘটাৰ লগে লগে কৃষিও মানুহৰ জীৱিকা অৰ্জনৰ এক প্ৰক্ৰিয়া হৈ পৰিল। এই যুগত গৰু-ম'হৰ লগতে কাঠৰ নাঙল ব্যৱহাৰ কৰি মাটি চহোৱা হৈছিল। অৰ্থাৎ, সেইখন সমাজকে কৃষিজীৱি সমাজ বোলা হয় যিখনে মানুহ আৰু মানুহ ব্যতিৰেকে অন্য উপায়ৰ (যেনে-জন্তু আৰু/অথবা যন্ত্ৰ) সহায়ত খেতি কৰি জীৱিকা অৰ্জন কৰে। এনে সমাজবোৰে খেতি কৰি খাদ্যশস্য, জীৱ-জন্তুৰ বাবে খাদ্য, আঁহজাতীয় খাদ্য আৰু অন্য ঈপ্সিত সামগ্ৰী উৎপাদন কৰে। খাদ্যৰ বাবে বিভিন্ন খাদ্যশস্যৰ বীজ অথবা পুলি ৰোপন কৰা হয় আৰু বিভিন্ন জীৱ-জন্তুক ঘৰচীয়া কৰা হৈছিল। কৃষিজীৱী সমাজৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য হ'ল—

- কৃষিজীৱি সমাজে প্ৰধানকৈ হাল বাই খেতি কৰে। হাল বোৱাৰ সময়ত তেওঁলোকে বিভিন্ন জন্তুৰ সহায় লয়।
- জন্তুপালক সম্প্ৰদায় (pastoral communities)বোৰৰ তুলনাত কৃষিজীৱী সমাজৰ আকাৰ ডাঙৰ হৈ গৈছে। ইয়াৰ ফলত যথেষ্টসংখ্যক লোকৰ বাবে খেতিপথাৰত কাম কৰাৰ বোজা পাতলি গৈছে আৰু তেওঁলোকে অন্য কাম কাজত লিপ্ত হোৱাৰ সুযোগ পাইছে।
- কৃষিজীৱী সমাজত ব্যাপক হাৰত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান-সংগঠনৰ উত্থান ঘটিছে। এনে

সমাজত মাত্ৰ এগৰাকী ব্যক্তিৰ হাতত ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত হোৱা বাবে বংশানুক্ৰমিক ৰাজতন্ত্ৰই গা কৰি উঠাৰ প্ৰবণতা অধিক।

- এনে সম্প্ৰদায়বোৰত বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীৰ বিৱৰ্তন ঘটাও দেখা যায়। প্ৰতিগৰাকী গঞ্চাৰ মাজত সম্পদৰ প্ৰধান উৎস ভূমিৰ বিভাজনত সমতা নাথাকে। এনে সমাজত শ্ৰেণী আৰু ক্ষমতা বিভাজনৰো উত্থান ঘটিছে। এই আটাইবোৰ কথাই সামাজিক স্তৰীভৱনৰ সূত্ৰপাত হোৱাটোকে বুজায়।
- এনে সমাজত সুস্পষ্টভাৱে সংজ্ঞাৱদ্ধ শিতানৰ অৰ্থনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰো উত্থান ঘটিছে। এনে সমাজত ব্যৱসায়-বাণিজ্যত বিভিন্ন ধৰণৰ নীতি-নিৰ্দেশনা সংলগ্ন কৰা হৈছে।
- কৃষিজীৱী সমাজত ধৰ্মই এক পৃথক অনুষ্ঠানৰ ৰূপ লৈছে। সমাজবোৰ জটিলতৰ হৈ পৰা বাবে ধৰ্ম ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে অধিক ঘনিষ্ঠ হৈ পৰিছে। পৃথক অনুষ্ঠান হৈ পৰা ধৰ্ম পৰিচালনা কৰিবলৈ বিভিন্ন ধৰ্মীয় কৰ্তৃপক্ষৰ সৃষ্টি হৈছে।

১১.৪.১ কৃষিজীৱী সমাজৰ শ্ৰেণী গাঁথনি

সাধাৰণ সমাজবোৰে চিকাৰ আৰু খাদ্য সংগ্ৰহ কৰিবলৈ সৰল আহিলা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেই দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰি চালে কৃষিজীৱী সমাজবোৰ বেলেগ। কৃষিজীৱী সমাজবোৰে হাল-নাঙলৰ দৰে বিভিন্ন উপযোগী আহিলা তথা প্ৰযুক্তিৰ উদ্ভাৱনৰ লগে লগে গা কৰি উঠিছিল। এই সঁজুলি তথা প্ৰযুক্তিবোৰে কৃষিজীৱী সমাজক খেতিৰ পৰা উদবৃত্ত অংশ লাভত সহায় কৰিছিল। এনেকৈয়ে ৰাহি শস্যৰ পৰিমাণে এটা সময়ত কৃষিজীৱী সমাজত এটা শ্ৰেণী গাঁথনিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সম্পত্তিৰ অধিকাৰ আৰু ভূমিৰ মালিকীস্বত্ব লাভ কৰা শ্ৰেণীটোৱে কৃষি প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে উৎপাদিত ৰাহি (উদবৃত্ত) অংশটো হস্তগত কৰিছিল। তেওঁলোকে অন্যলোকক কামত নিয়োগ কৰাৰ অধিকাৰো উপভোগ কৰিছিল।

সমাজতাত্ত্বিক আঁদ্ৰে বিটেইলে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ''ত নিখিছে যে এখন কৃষিজীৱী সমাজৰ সামাজিক ৰূপৰেখাটো বুজিব পাৰিলেহে কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে বুজাটো সহজ হ'ব। কাৰণ, অৰ্থনীতি সমাজৰ পৰা পৃথক নহয়য ই সমাজৰ এটা অংশ। কৃষিভিত্তিক কাৰ্যকলাপবোৰত অধিকাৰ আৰু বাধ্যবাধকতা থকা এটা সামাজিক অনুষ্ঠান জড়িত হৈ থাকে। এই অনুষ্ঠানৰ সদস্য হ'ল মাটিৰ মালিক আৰু খেতিয়ক অথবা মাটিৰ মালিক আৰু শ্ৰমিক। এইবোৰ হ'ল মূলতঃশ্ৰেণী সম্পৰ্ক। যাৰ হাতত মাটিৰ মালিকীস্বত্ব থাকে আৰু যিসকলে মাটিৰ গৰাকীৰ হৈ কাম কৰে তেওঁলোকৰ মাজত এই সম্পৰ্কৰ সৃষ্টি হয়। কৃষিজীৱী সমাজত জাতিগত সম্পৰ্কও থাকে। কিন্তু এনে সমাজৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হ'ল শ্ৰেণী গাঁথনি। অৱশ্যে, সময়ত জাতি আৰু শ্ৰেণীয়ে পৰস্পৰক অধিক্ৰমণ কৰে। বিটেইলৰ মতে ভাৰতৰ কৃষিজীৱী সমাজখনক

শ্ৰেণী আৰু জাতি দুয়োটা দিশৰ পৰাই অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। কাৰণ, দুয়োটা কথাৰে দ্বিতৰপীয় সম্পৰ্ক আছে।

- প্ৰথম সম্পৰ্কটো হ'ল, শ্ৰেণী সম্পৰ্কবোৰক জাতি প্ৰথাই বৈধতা আৰু স্বীকৃতি প্ৰদান কৰে। উচ্চ জাতিৰ মানুহে নিজৰ মাটিত নিজে কাম কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে। য়াৰ সলনি তেওঁলোকে এই কাম কৰিবলৈ নিম্ন জাতিৰ মানুহ অথবা শ্ৰমিক নিয়োগ কৰে।
- দ্বিতীয় সম্পৰ্কটো হ'ল জাতি আৰু শ্ৰেণীৰ মাজত থকা প্ৰত্যক্ষ সংযোগ। ব্ৰাহ্মণ আৰু ৰাজপুতৰ দৰে উচ্চ জাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই মাটিৰ মালিক, মধ্যম জাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই খেতিয়ক আৰু নিম্ন জাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই অস্পৃশ্য অথবা বনুৱা শ্ৰেণীৰ লোক। যিহেতু ভাৰতত কৃষি এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ সেয়েহে ইয়াত মাটি-সম্পত্তিৰ জ্ঞান থকাটো সকলোৰে বাবে আৱশ্যকীয়। ঔপনিৱেশিক শাসনকালত প্ৰশাসকসকলে ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাত একচেটিয়া কৰ্তৃত্ব গঢ়ি তুলি সমাজৰ কৃষিভিত্তিক গাঁথনিটোত লুণ্ঠন চলাইছিল। পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় পদ্ধতি মতে মুঠ উৎপাদনৰ এটা নিৰ্ধাৰিত অংশ ভূমি ৰাজহ হিচাপে সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰই নিয়োগ কৰা ৰাজহ বিষয়াই প্ৰত্যক্ষভাৱে এই ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰিছিল, নাইবা ৰাজহ আদায় দিয়া কৃষকে উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ এটা ভাগ নিজলৈ ৰাখি নিৰ্ধাতিক অংশ ৰাষ্ট্ৰৰ শস্যভাণ্ডাৰত জমা দিছিল। মাটিৰ মালিকীস্বত্ব সম্প্ৰদায়ৰ হাতত ন্যস্ত আছিল। ৰাজহ আদায় দিয়াত ব্যৰ্থ হ'লেও সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যক মাটিৰ পৰা আঁতৰাই পঠিয়াব পৰা নগৈছিল। ভূমি ৰাজহ মুদ্ৰাত পৰিশোধ কৰা নহৈছিল। উৎপাদিত শস্যৰ এটা অংশহে ৰাষ্ট্ৰক দিয়া হৈছিল। বৃটিছ ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা আৰু ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণ পৃথক ধৰণৰ আছিল। বৃটিছসকলে ভাৰতীয় কৃষি ব্যৱস্থালৈ বহুতো পৰিৱৰ্তন আনিছিল। এই পৰিৱৰ্তনবোৰে কৃষকসমাজৰ বিশৃংখলতা আৰু আহুকালৰ সৃষ্টি কৰিছিল। বৃটিছসকলে ভাৰতত দুটা প্ৰধান ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল ঃ
- **জমিনদাৰী ব্যৱস্থা ঃ** এই ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাই জমিনদাৰ অথবা মাটিৰ মালিক শ্ৰেণীক প্ৰভাৱিত কৰিছিল। তেওঁলোকক নতুন ব্যৱস্থাৰ অধীনতা পণ্য সামগ্ৰী বুলি ভবা হৈছিল আৰু একো একোটা স্থিৰ পৰিমাণৰ ৰাজহ আদায় দিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছিল। এই পৰিমাণ পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় ব্যৱস্থাতকৈ বহু বেছি আছিল। বৃটিছসকলে খৰাং বতৰ, বানপানী অথবা অন্য কোনো ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ সময়ত বিশেষ ভাত্তা প্ৰদান কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছিল। লৰ্ড কৰ্ণৱালিছে ১৭৯৩ চনত স্থায়ী বন্দবস্তী (Permanent Settlement) আইনৰ অধীনতা ঘোষণা কৰিছিল যে ৰাজহ আদায় দিব নোৱাৰা খেতিয়কৰ পৰা ভূমি হস্তান্তৰ কৰা হ'ব। এনেকেয়ে মাটি বিক্ৰী-ক্ৰয় কৰিব পৰা আৰু বজাৰত বন্ধকী ৰাখিব পৰা সম্পত্তিত পৰিণত হৈছিল।

- **ৰায়তৰাৰী ব্যৱস্থা ঃ** ১৮২০ চনত বৃটিছ অধ্যুষিত ভাৰতৰ কিছুমান অংশত এই ব্যৱস্থাৰে কৃষকৰ পৰা পোনে পোনে ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। কোনো শ্ৰেণীবিভাজ নকৰাকৈ সকলোৱে একেধৰণৰ ভূমি ৰাজহ আৰু মাটিৰ ভাৰা একে সময়তে দিব লাগিছিল। কৃষক অথবা অন্যৰ মাটি চহোৱা সকলোৰে পৰা প্ৰত্যক্ষভাৱে ভূমি ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰা ব্যৱস্থাটোকে ৰায়তৰাৰী ব্যৱস্থা বোলা হৈছিল। এই ব্যৱস্থাটোৰ উদ্ভাৰক আছিল ছাৰ টমাছ মুনৰো। তেওঁক ১৮২০ চনৰ মে' মাহত মাদ্ৰাজৰ গৱৰ্ণৰ হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত টমাছ ৰীজৰ তত্বাৱধানত এই ব্যৱস্থাটো মুম্বাই অঞ্চললৈ সম্প্ৰসাৰিত কৰা হৈছিল। এইদৰেই বৃটিছসকলে ভাৰতৰ কৃষিজীৱী সমাজখনত শ্ৰেণী গাঁথনিৰ সৃষ্টি কৰিছিল।
- ১৯৫০ চনত ভূমি সংস্কাৰ আইনৰ প্ৰচলন ঘটাৰ পূৰ্বে ভাৰতৰ কৃষিজীৱী সমাজত তলত উল্লেখ কৰা শ্ৰেণী গাঁথনিটোৰ পাঁচটা শিতান চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছে।
- **ভূস্বামী ঃ** মাটিৰ গৰাকী কিন্তু নিজে খেতি নকৰে। তেওঁলোকে মাজৰ মানুহৰ সহায়ত খেতিয় কৰে অথবা মাটি ভাৰালৈ দিয়ে।
- **ধনী কৃষক ঃ** এওঁলোকে কৃষিক ব্যৱসায়িক উৎপাদন হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। তেওঁলোকে বজাৰৰ বাবে কৃষিজাত সামগ্ৰী উৎপাদন কৰে আৰু এনে সামগ্ৰীৰ পৰা লাভ অৰ্জনৰ বিষয়ে চিন্তা কৰে। এই শ্ৰেণীটোৱেও নিজে খেতি নকৰে। তেওঁলোকে অন্য খেতিয়কৰ কামৰ তদাৰক কৰে।
- **মধ্য কৃষক ঃ** এই শ্ৰেণীটোৱে নিজৰ মাটিত নিজে খেতি কৰে আৰু বিশেষ উদ্দেশ্যত বাহিৰা কৰ্মী নিয়োগ কৰে।
- **দুখীয়া কৃষক ঃ** নিচেই কম পৰিমাণৰ মাটিৰ গৰাকী। তেওঁলোকে শ্ৰমিক অথবা ৰায়ত হিচাপে কাম কৰিব লাগে।
- **ভূমিহীন কৃষিভিত্তিক শ্ৰমিক ঃ** এওঁলোকে নিজৰ শ্ৰম বিক্ৰী কৰে। জীৱিকাৰ বাবে এওঁলোকে ওপৰত উল্লেখ কৰা আন চাৰিটা শিতানৰ লোকৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ভৰশীল।

  অৱশ্যে ভাৰতৰ বেছিভাগ গ্ৰামাঞ্চলতে তলত উল্লেখ কৰা শ্ৰেণীবোৰৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা যায়।
- **ভূস্বামী ঃ** বৃটিছ প্ৰশাসনে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মাটি বন্দৱস্তীৰ প্ৰচলন কৰিছিল। যেনে— জমিনদাৰী ব্যৱস্থা আৰু থলুৱা লোকৰ বাবে ৰায়তৰাৰী বন্দবস্তী। জমিনদাৰী ব্যৱস্থাৰ অধীনত ভাৰতীয় সমাজত এক নতুন শ্ৰেণীৰ মাটিৰ মালিকৰ উত্থান ঘটিছিল। বন্দবস্তী ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন ঘটাৰ লগে লগে জমিদাৰসকল স্থায়ীভাৱে মাটিৰ গৰাকী হৈছিল আৰু এই মালিকীস্বত্ব পৰিয়ালৰ সদস্যসকলে বংশানুক্ৰমিকভাৱে উপভোগ কৰিছিল।

- **কৃষক মালিক ঃ** ৰায়তৰাৰী ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন ঘটাৰ লগে লগে মাটিৰ মালিকীস্বত্ব কৃষকৰ হাতলৈ গ'ল। প্ৰকৃত কৃষকেই ৰাজহ দিবলগীয়া হ'ল। এনেকৈয়ে কৃষকসলৰ ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ সংযোগ স্থাপন হ'ল। ইয়াৰ ফলত মাটিৰ মালিকৰ দমনৰ মাত্ৰা কৰিম। এই ব্যৱস্থাৰ ফলত কৃষক মালিক শ্ৰেণীটোৰ উত্থান ঘটিল। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ অধীনত এমুঠিমান কৃষকে সামাজিক পদানুক্ৰমিক ব্যৱস্থাৰ নিজৰ প্ৰস্থিতি উন্নীত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।
- **ৰায়ত ঃ** জমিদাৰী ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন প্ৰাক-বৃটিছ যুগৰ ভাৰতীয় কৃষক মালিক এচামক ৰায়ত শ্ৰেণীত পৰিণত কৰিছিল। জমিদাৰসকলে ৰায়তৰ পৰা মাটি কাঢ়ি লৈছিল আৰু মাটিৰ ভাৰা সংগ্ৰহ কৰিছিল। ভাৰা পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰা ৰায়তে জমিদাৰক মাটি এৰি দিব লাগিছিল।
- **কৃষিভিত্তিক শ্ৰমিক ঃ** মাটিৰ ভাৰা আদায় দিয়া ৰায়ত শ্ৰেণীটোৰ লগতে কৃষিকাৰ্যত নিয়োগ কৰিব পৰা শ্ৰমিক শ্ৰেণী এটাৰো সৃষ্টি হৈছিল। ৰায়ত আৰু ক্ষুদ্ৰ কৃষক শ্ৰেণীটোৰ ঋণৰ বোজা বাঢ়ি যোৱাৰ ফলত বহুতো লোকে নিজৰ মাটিৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈছিল, গাঁৱৰ পৰা বিতাৰিত হৈছিল আৰু এনেকৈয়ে খেতিপথাৰত কাম কৰা বনুৱা শ্ৰেণীটোৰ সৃষ্টি কৰিছিল। কিছুমান শ্ৰমিকৰ হাতত যৎসামান্য মাটি ৰৈ গৈছিল। কিন্তু বেছিভাগেই নিজৰ শ্ৰমৰ উৎপাদনশীলতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ পৰিছিল। বন্ধুৱা মজদুৰ বোলা শ্ৰেণী এটাৰো এই সময়তে উত্থান ঘটিছিল।
- **শিল্পকৰ্মী ঃ** গ্ৰামাঞ্চলৰ সম্প্ৰদায়বোৰৰ এটা অবিচ্ছেদ্য অংগ গ'ল বিভিন্ন হস্তশিল্পত জড়িত শিল্পকৰ্মীৰ শ্ৰেণীটো। একেবাৰে সৰল সমাজবোৰৰ অস্তিত্ব থকাৰ সময়তো এই শ্ৰেণীটোৰ অস্তিত্ব আছিল। তেওঁলোক গাঁওবোৰৰ গঠন আৰু আত্ম-নিৰ্ভৰশীলতাৰ দিশত নিজ অৱদান আগবঢ়াই আহিছে।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ - ২

৩) কৃষিজীৱী সমাজ এখনৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মুখ্য উপায়টো কি?

.....

.....

৪) বৃটিছসকলে সূত্ৰপাত কৰা ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাবোৰৰ নাম লিখক।

.....

.....

১১.৫ ভাৰতত ভূমি সংস্কাৰ আৰু পৰিৱৰ্তন

ভূমি সংস্কাৰ আছিল প্ৰাক্-স্বাধীনতা যুগৰ জাতীয়তাবাদী আন্দোলনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ। ইয়াৰ জৰিয়তে মাটিৰ এগৰাকী ৰায়তসকলক কিছু সু�ৰক্ষা প্ৰদান কৰাৰ লগতে মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰ আগবঢ়োৱা কথা ভবা হৈছিল। আন্দোলনকালত এগৰাকী মালিকে ৰাখিব পৰা মাটিৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰি চিলিং নীতি প্ৰণয়ন কৰাৰ কথাও ভবা হৈছিল। এই সংস্কাৰক ন্যায়সংগত সমান চৰ্তৰ ভিত্তিত মাটিৰ যুক্তিসংগত বিতৰণৰ প্ৰয়াস বুলিও ক'ব পাৰি। এই সংস্কাৰ নীতিত মাটিত কাম কৰাৰ পদ্ধতি, মালিকীস্বত্ব আৰু মাটিৰ উত্তৰাধিকাৰ সম্পৰ্কীয় কথাবোৰৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ দিশটো সামৰি লোৱা হৈছিল। ভাৰতৰ দৰে কৃষিভিত্তিক দেশ এখনত মাটিৰ সমবিভাজন নোহোৱাৰ ফলত ধনীসকল দুখীয়াসকলতকৈ অধিক মাটিৰ গৰাকী হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ বাবেই ভূমি সংস্কাৰ অতি প্ৰয়োজনীয় হৈ উঠিছিল। স্বাধীনতাৰ পাচতো ভূমি সংস্কাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো অব্যাহত ৰখা হৈছিল। ৰাজ্যবোৰত ভূমি সংস্কাৰ বিধেয়কবোৰ লাহে লাহে বিকশাই তোলা হৈছিল।

ভাৰতে বৃটিছ শাসনৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰাৰ পাচত ভূমি সংস্কাৰ অথবা ৰাজহ পৰিশোধ কৰাৰ ব্যৱস্থাৰ পৰাও মুক্ত হোৱাৰ প্ৰশ্নটোৱে অগ্ৰাধিকাৰ পাইছিল। স্বাধীনতাৰ আগৰ আৰু পাচৰ সময়ছোৱাত ই এক প্ৰধান কাৰ্যনীতিত পৰিণত হৈছিল। স্বাধীনতাৰ পাচত বহুতো ভূমি সংস্কাৰ বিধেয়ক গৃহিত হৈছিল। বিধেয়কবোৰত উত্থাপিত ভূমি সংস্কাৰৰ সপক্ষে থকা সবাতোকৈ শক্তিশালী যুক্তি আছিল সকলোৰে মাজত মাটিৰ সমবিতৰণ। অধিকাংশ নাগৰিকেই গাঁৱত বাস কৰা আৰু অধিকাংশ নাগৰিকেই কৃষিকাৰ্যৰ জৰিয়তে জীৱন নিৰ্বাহ কৰা ভা�ৰতৰ দৰে দেশত সকলোৰে হাতত ন্যূনতম পৰিমাণৰ মাটি থকাটো এটা আৱশ্যকীয় কথা। সেয়েহে ভূমি সংস্কাৰৰ প্ৰশ্নটোৱে যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। ৰায়তসকলক মাটিৰ সৈতে জড়িত কিছুমান অধিকাৰ প্ৰদান কৰিবলৈ আৰু তেওঁলোকক মাটিৰ মালিকীস্বত্ব দিয়াবলৈ বিভিন্ন আইন আৰু নীতি-নিয়ম প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল।

১১.৫.১ স্বাধীনোত্তৰ কালৰ ভূমি সংস্কাৰ

স্বাধীনতাৰ পাচৰ পৰা কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰসমূহে ভূমি সংস্কাৰৰ বাবে বহুতো উদ্যোগ লৈছে। প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (১৯৫১-৫৬)ত দেশত ভূমি সংস্কাৰ সাধনৰ বাবে এক বিস্তৃত কাৰ্যপন্থা বিকশাই তোলা হৈছিল। দেশৰ ভূমি আৰু ৰাজহ সংগ্ৰহ প্ৰক্ৰিয়াত থকা সমস্যাবোৰ আঁতৰ কৰিবলৈ এয়া আছিল পৰ্যায়ক্ৰমি কাৰ্যপন্থা। এই কাৰ্যপন্থাৰ কেইটামান উল্লেখনীয় দিশ হ'ল ঃ

(ক) মধ্যস্থ কৰ সংগ্ৰহকাৰীৰ বিলোপসাধন ঃ তেওঁলোক আছিল স্বাধীনতাৰ আগৰ যুগৰ ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ অধীনত কৰ সংগ্ৰহকাৰী। প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই কিছুমান বিকাশশীল কাৰ্যপ্ৰণালী প্ৰয়োগৰ পৰামৰ্শ দিছিল। এইবোৰৰ সহায়ত মধ্যস্থ

কৰ সংগ্ৰহকাৰীৰ ধাৰণাটো বিলোপ কৰিব খোজা হৈছিল। স্বাধীনতা লাভৰ সময়ত দেশত মাটি বিভিন্ন ধৰণে ভগোৱা আছিল। ইয়াৰে বহুবিধ মাটি মধ্যস্থ কৰ সংগ্ৰহকাৰীৰ প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীন আছিল। যেনে— ১) গাঁৱৰ মাটি, বনাঞ্চল, ২) মধ্যস্থ ব্যক্তিসকলৰ নিজাকৈ খেতি কৰাৰ অথবা ভাৰালৈ দিয়াৰ অধিকাৰ থকা মাটি, ৩) মধ্যস্থ ব্যক্তিসকলৰ ব্যক্তিগত কৃষিকৰ্মৰ বাবে থকা ঘৰুৱা কৃষিপাম কৰিব পৰা মাটি; ৪) মধ্যস্থ কৰ সংগ্ৰহকাৰীৰ পৰা ৰায়তসকলে প্ৰত্যক্ষভাৱে পোৱা মাটি আৰু ৫) উপ-ৰায়তসকলে খেতি কৰা মাটি। এই ৰায়তসকলক মধ্যস্থ ব্যক্তিৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ চৰকাৰে বিভিন্ন ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল।

খ) ৰায়তি স্বত্ব নিয়ন্ত্ৰণ ঃ ইয়াৰ জৰিয়তে ৰায়তসকলে সন্মুখীন হোৱা ভূমি চুক্তি সম্পৰ্কীয় চৰ্তবোৰ, যেনে— শস্যৰ ভাগ-বাটোৱাৰা আৰু ৰায়তকালৰ অন্য সুৰক্ষা আদি উন্নত কৰিব খোজা হৈছিল। জমিনদাৰী আৰু ৰায়তৰাৰী দুয়োটা ব্যৱস্থাতে ৰায়তসকল নিজ খেতিপথাৰত কাম কৰাৰ সময়ত বিভিন্ন অসুবিধাৰ সন্মুখীন হৈছিল। তেনে কেইটামান অসুবিধা হ'ল— ১) মধ্যস্থ কৰ সংগ্ৰহকাৰীসকলে ব্যক্তিগত কৃষিকৰ্মৰ বাবে চিহ্নিত কৰা মাটিবোৰত খেতি কৰাৰ সলনি এনে মাটিবোৰ ৰায়তক ভাৰালৈ দিয়াত আগ্ৰহী আছিল, ২) ৰায়তৰ অধিকাৰ থকা মাটিবোৰ উপ-ৰায়তক ভাৰালৈ দিয়া হৈছিল, ৩) ৰায়তৰাৰী এলেকা আৰু কৃষকৰ মালিকীস্বত্ব থকা এলেকাবোৰৰ মাটিবোৰত আচলতে ৰায়তেহে খেতি কৰিছিল।

এই সমস্যাবোৰ আঁতৰাবলৈ তলত দিয়া কামবোৰ কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱা হৈছিল।

- **মাটিৰ ভাৰা সম্পৰ্কীয় নীতি-নিৰ্দেশনা ঃ** পৰিকল্পনাত এইবুলি পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱা হৈছিল যে যিডোখৰ মাটিৰ ভাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰিব খোজা হৈছে সেই ভাৰা মাটিডোখৰৰ পৰা হোৱা মুঠ উৎপাদনৰ ১/৪ অথবা ৰযপ্ত ভাগতকৈ অধিক হ'ব নোৱাৰিব। অৱশ্যে বহুতো ৰাজ্যত ভাৰাৰ তাৰতম্য হ'ল ১/৪ অথবা ১/৩ ভাগ।

মাটিৰ ৰায়তিস্বত্ব উপভোগ কালৰ সুৰক্ষা ঃ ৰায়তসকলৰ মাটিৰ ৰায়তিস্বত্ব উপভোগ কালৰ সুৰক্ষাৰ দিশটো মাটিৰ প্ৰকৃত মালিকৰ ব্যক্তিগত কৃষিকৰ্ম পুনৰ আৰম্ভ কৰাৰ অধিকাৰৰ সৈতে জড়িত আছিল। এই সমস্যাটো সমাধান কৰিবলৈ পৰিকল্পনাত ৰায়তসকলক স্থায়ী আৰু পৈত্ৰিক সম্পত্তিৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱা হৈছিল। ভূস্বামীয়ে সীমিত পৰিমাণৰ মাটি ঘূৰাই ল'ব পাৰিব। বাকী মাটিখিনি ৰায়তসকলৰ মাজত ভাগ-বাটোৱাৰা কৰি দিয়া হ'ব।

১১.৫.২ ভাৰতত ভূমি সংস্কাৰৰ সাম্প্ৰতিক পটভূমি

ওপৰৰ শিতানত আমি ভূমি সংস্কাৰৰ বাবে দেশৰ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাই আৰম্ভ কৰা কাম-কাজবোৰৰ বিষয়ে পঢ়িলো। এখন কৃষিভিত্তিক সমাজৰ উন্নয়নৰ

বাবে এইবোৰ হ'ল অতি প্ৰশংসনীয় পদক্ষেপ। অৱশ্যে গাঁওবোৰত থকা অসমান ক্ষমতা গাঁথনিটো আঁতৰাবলৈ চলোৱা প্ৰথমলানি ভূমি সংস্কাৰ কাৰ্যৱলী অসফল হৈছিল। এই কথাটোৱে সমাজৰ দুখীয়া শ্ৰেণীটোক অসন্তুষ্ট কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি ১৯৬০ৰ দশকৰ শেষৰ ফালে আৰম্ভ হোৱা সেউজ বিপ্লৱে সম্পত্তি 'থকা' আৰু 'নথকা'সকলৰ মাজৰ উপাৰ্জনৰ ব্যৱধান অধিক বৃদ্ধি কৰিছিল। ক্ৰমাৎ বাঢ়ি যোৱা অসন্তুষ্টিৰ ফলত মাটিক কেন্দ্ৰ কৰি মতানৈক্যৰ সৃষ্টি হৈছিল। ই পশ্চিম বংগ, বিহাৰ, অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ আৰু দেশৰ বিভিন্ন অংশত নক্সালবাদী আন্দোলনৰ উত্থান ঘটাত সহায় কৰিছিল। এই কথাবোৰে চৰকাৰক ১৯৭০ৰ দশকটোৰ প্ৰথমাৰ্ধত চিলিং আইনবোৰ সংশোধন কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। ইয়াৰ লগতে ভূমি সংস্কাৰ বিষয়ক নীতি-নিৰ্দেশনাবোৰো আগতকৈ উন্নত কৰা হৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা ৰায়তসকল বিভিন্ন ধৰণে উপকৃত হৈছিল। মাটিৰ মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰ, মাত্ৰাধিক মাটিৰ ক্ষেত্ৰত সৰ্বোচ্চ সীমা নিৰ্ধাৰণ, মাটিৰ মালিকীস্বত্ব সুদৃঢ়কৰণ আৰু মাটিৰ তথ্য-পাতি কম্পিউটাৰ প্ৰণালীত অন্তৰ্ভুক্তকৰণ আদি কাৰ্যই ৰায়তসকলক উপকৃত কৰিছিল।

- **ৰায়তসকলক মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰ প্ৰদান ঃ** নতুন নিয়ম অনুসৰি ৰায়তক নিজ মাটিৰ পৰা কোনেও উচ্ছেদ কৰিব নোৱাৰিব। তেওঁলোকৰ নিজ মাটিত খেতি কৰাৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ আছে।
- **অতিৰিক্ত মাটিৰ সৰ্বোচ্চ সীমা নিৰ্ধাৰণ ঃ** চৰকাৰী খতিয়ান মতে প্ৰতিখন ৰাজ্যতে যথেষ্ট পৰিমাণৰ উদবৃত্ত মাটি আছে। সেয়েহে নিৰ্দিষ্ট সীমাতকৈ অধিক মাটি থকাসকলৰ পৰা মাটি নিজৰ দখললৈ অনাৰ প্ৰক্ৰিয়া চৰকাৰে আৰম্ভ কৰি দিছে।
- **মাটিৰ মালিকীস্বত্ব সুদৃঢ়কৰণ ঃ** প্ৰতিখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাতে বিভিন্ন শিতানভুক্ত কৃষিকাৰ্যৰ অধীন মাটিৰ মালিকীস্বত্ব সুদৃঢ় কৰাত জোৰ দিয়া হয়। গাওঁবোৰৰ কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ উন্নয়ন হ'ল ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।
- **মাটিৰ তথ্য-পাতি কম্পিউটাৰ প্ৰণালীৰ অন্তৰ্ভুক্তকৰণ ঃ** ১৯৮৮-৮৯ চনত এটা কেন্দ্ৰীয় কেন্দ্ৰীভূত আঁচনি হিচাপে চি এল আৰ (Computerization of land Records) আঁচনিৰ কাম আৰম্ভ কৰা হৈছিল। হাতেৰে লিখি এনে তথ্য-পাতি জমা কৰি ৰখাৰ অসুবিধাটোৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি এই প্ৰকল্পটো গ্ৰহণ কৰা হৈছিল।
- **মহিলাৰ মাটিৰ অধিকাৰ ঃ** পূৰ্বৰ ভূমি সংস্কাৰ প্ৰক্ৰিয়াবোৰত মহিলাৰ অধিকাৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা হোৱা নাছিল। কিছুমান ৰাজ্যত মহিলাক মাটি কিনাৰ অনুমতি দিয়া হোৱা নাছিল। ১৯৯২ চনত কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী পৰিষদে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল মহিলাসকলকো মাটিৰ গৰাকী হোৱাৰ সমান সুযোগ দিব লাগে। পতি-পত্নীয়ে যুটীয়াভাৱে এনে সম্পত্তিৰ মালিক হ'ব পাৰে।



১১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় গাঁওবোৰ পৰম্পৰাৰ প্ৰতীক। গাঁওবোৰে এনে এক চহা জীৱন প্ৰতিফলিত কৰে যিটো নগৰীয়া জটিল জীৱনৰ পৰা বহুযোজন আঁতৰত। গ্ৰাম্য সমাজবোৰ হ'ল সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰূপ। এনে সম্প্ৰদায়বোৰ দৃঢ় সংগঠিত নহয় আৰু নিচেই কম সংখ্যক পৰিয়ালহে পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।
- 'গাঁও' বুলি ক'লে সাধাৰণতে কৃষিক জীৱিকা হিচাপে লোৱা কমসংখ্যক লোকে বাস কৰা সৰু অঞ্চল একোটাৰ কথা বুজা যায়।
- গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় এটাই বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মাজেৰে আহি বৰ্তমানৰ পৰ্যায় পাইছে। পৰ্যায়কেইটা হ'ল— আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়, মধ্যযুগৰ গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় আৰু আধুনিক গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়।
- ভাৰতীয় গাঁবোৰৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য আছে। যেনে— স্বয়ংসম্পূৰ্ণতা, একেৰূপতা, প্ৰাথমিক গোট, জাতিপ্ৰথা, আভ্যন্তৰীণ সংগঠন, যৌথ পৰিয়াল, ধৰ্মত বিশ্বাস, বিবাহ, ৰক্ষণশীলতা আদি।
- উত্তৰ বৈদিক কালত হালবোৱা প্ৰথাৰ উদ্ভাৱন ঘটাৰ লগে লগে কৃষিও মানুহৰ জীৱিকা অৰ্জনৰ এক প্ৰক্ৰিয়া হৈ পৰিল। এই যুগত গৰু-ম'হৰ লগতে কাঠৰ নাঙল ব্যৱহাৰ কৰি মাটি চহোৱা হৈছিল।
- সমাজতাত্ত্বিক আদ্ৰে বিটেইলে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ''ত লিখিছে যে এখন কৃষিজীৱী সমাজৰ সামাজিক ৰূপৰেখাটো বুজিব পাৰিলেহে কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে বুজাটো সহজ হ'ব। কাৰণ, অৰ্থনীতি সমাজৰ পৰা পৃথক নহয়, ই সমাজৰ এটা অংশ।
- বিটেইলৰ মতে ভাৰতীয় কৃষিজীৱী সমাজখনৰ শ্ৰেণী আৰু জাতি দুয়োটা দিশৰ পৰাই অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। কাৰণ, দুয়োটা কথাৰে দ্বিতৰপীয় সম্পৰ্ক আছে। প্ৰথম কথা, শ্ৰেণী সম্পৰ্কবোৰক জাতিপ্ৰথাই বৈধতা আৰু স্বীকৃতি প্ৰদান কৰে। দ্বিতীয় কথা, জাতি আৰু শ্ৰেণীৰ মাজত প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক আছে। ব্ৰাহ্মণ আৰু ৰাজপুতৰ দৰে উচ্চজাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই মাটিৰ মালিক মধ্যম জাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই খেতিয়ক আৰু নিম্ন জাতিৰ লোকসকল পৰম্পৰাগতভাৱেই অস্পৃশ্য অথবা বনুৱা শ্ৰেণীৰ লোক।
- যিহেতু ভাৰতত কৃষি এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ সেয়েহে ইয়াত মাটি-সম্পত্তিৰ জ্ঞান থখাটো সকলোৰে বাবে আৱশ্যকীয়। ঔপনিৱেশিক শাসনকালত প্ৰশাসকসকলে ব্যৱসায় বাণিজ্য আৰু ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাত একচেটিয়া কৰ্তৃত্ব গঢ়ি তুলি সমাজৰ কৃষিভিত্তিক গাঁথনিটোত লুণ্ঠন চলাইছিল।

- বৃটিছ ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা আৰু ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণ পৃথক ধৰণৰ আছিল। বৃটিছসকলে ভাৰতীয় কৃষি ব্যৱস্থালৈ বহুতো পৰিৱৰ্তন আনিছিল। এই পৰিৱৰ্তনবোৰে কৃষক সমাজত বিশৃংখলতা আৰু আহুকালৰ সৃষ্টি কৰিছিল।
- ভূমি সংস্কাৰ আছিল প্ৰাক্-স্বাধীনতা যুগৰ জাতীয়তাবাদী আন্দোলনৰ এখ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ। ইয়াৰ জৰিয়তে মাটিৰ গৰাকী ৰায়তসকলক কিছু সুৰক্ষা প্ৰদান কৰাৰ লগতে মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰ আগবঢ়োৱাৰ কথা ভবা হৈছিল। আন্দোলনকালত এগৰাকী মালিকে ৰাখিব পৰা মাটিৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰি চিলিং নীতি প্ৰণয়ন কৰাৰ কথাও ভবা হৈছিল।
- গাঁওবোৰত থকা অসমান ক্ষমতা গাঁথনিটো আঁতৰাবলৈ চলোৱা প্ৰথমলানি ভূমি সংস্কাৰ কাৰ্যাৱলী অসফল হৈছিল। এই কথাটোৱে সমাজৰ দুখীয়া শ্ৰেণীটোক অসন্তুষ্ট কৰিছিল। বিভিন্ন কথাই চৰকাৰক ১৯৭০ৰ দশকটোৰ প্ৰথমাৰ্ধত চিলিং আইনবোৰ সংশোধন কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল।

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

১. Joshi, P.C. Land Reforms in India, in A. R Desai *Rural Sociology in India*, pp. 445-475.

২. Thorner, Daniel. (1976). *The Agrarian Prospect in India*, New Delhi: Allied Publishers Pvt Ltd.

১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আদিম গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়, মধ্যযুগৰ গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায় আৰু আধুনিক গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাৰতীয় গাঁওবোৰ পৰম্পৰাৰ প্ৰতীক। গাওঁবোৰে এনে এক চহা জীৱন প্ৰতিফলিত কৰে যিটো নগৰীয়া জটিল জীৱনৰ পৰা বহুযোজন আঁতৰত।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৃষিজীৱী সমাজ এখনৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মুখ্য উপায়টো হ'ল মানুহ আৰু পোহনীয়া গৰু-ম'হৰ সহায়ত শস্যৰ খেতি কৰা।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জমিনদাৰী ব্যৱস্থা আৰু ৰায়তৰাৰী ব্যৱস্থা।



১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ কোন চনত পাতনি মেলা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ২ঃ আদ্ৰে বিটেইলে লিখা গ্ৰন্থখনৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন ৩ঃ ভাৰতীয় গাঁও এখনৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ জামিনদাৰী ব্যৱস্থা আৰু ৰায়তৰাৰী ব্যৱস্থা

প্ৰশ্ন ২ঃ ভাৰতত ১৯৭০ৰ দশকত গ্ৰহণ কৰা ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাসমূহ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ কৃষিজীৱী সমাজৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ এখন ভাৰতীয় গাঁৱৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ বহলাই বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ কৃষিজীৱী সমাজৰ শ্ৰেণী গাঁথনিটো বৰ্ণনা কৰক।

*** ***** ***